

ЕМІЛЬ ПАЇН,

доктор політичних наук, професор Вищої школи економіки, керівник Центру з вивчення екстремізму та ксенофобії Інституту соціології РАН, Москва

Імперський синдром та імітація національного будівництва в Росії

Abstract

The author analyses glaring contradictions in the formation of national identity in Russia. The aims to form civic nation in Russia are declared at official level and in scientific discourse. But in reality, we are often confronted with proimperial attitudes and practices both in political circles and among the general public. Replying to the question why the empire is posed as nation, the author draws an analogy between today's Russian state and the Third Reich. Moreover, in the context of imperial nationalism the author shapes his ideas about prospects of the post-soviet Russian society for the years immediately ahead, as well as in long-term outlook.

Розпад багатонаціональних держав, таких як СРСР, супроводжується так званою “кризою ідентичності”: люди важко звикають до нових держав, нових кордонів, нової суспільної ідентифікації, їхній образ “ми” деформується. У сучасній Росії цю кризу підсилило ще й те, що впродовж пост-радянського періоду були значною мірою дискредитовані конкурентні політичні ідеологеми — як ідея комунізму, так і ідея демократії. Втратили колишню привабливість закордонні зразки для наслідування, стосовно яких десятиліттями (якщо не століттями) формулювалися гасла: “Наздоженемо і переженемо!”. Криза триває, спричинюючи посилення значення традиційних образів ідентичності у масовій свідомості та сплеск інтересу інтелектуалів до обговорення деяких “особливих” моделей національно-державного устрою. У московському інтелектуальному бомонді найжвавіше обговорюють два концепти: проект політичної громадянської нації та

неоімперський проект. За позірної протилежності вони являють собою різновиди одного імперського проекту, з тією лише різницею, що в першому випадку він прикривається риторикою про необхідність громадянської нації, а в другому такого прикриття не має і наголошує свій історичний зв'язок із Російською імперією. Проте справжня концепція громадянської нації як форми самоорганізації суспільства і джерела народної влади в Росії, на мій погляд, поки не склалася внаслідок комплексу несприятливих для її формування умов. Цю гіпотезу я пропоную розглянути в цій статті.

Хоч там скільки казатимеш “халва”...

Можна лише вітати той факт, що сам термін “російська громадянська нація” вже не крає слух наших політиків, і найбільша заслуга в цьому — Валерія Тишкова. Солідаризуючись із найвідомішим російським етнологом у визнанні цієї ідеї як цільового проекту для Росії, я не погоджуюся з ним у поглядах стосовно готовності російського суспільства до його освоєння. На мою думку, наше суспільство не лише не готове до реалізації цього проекту, а й рухається у протилежний бік. В.Тишков гадає, що достатньо назвати населення Росії нацією — і саме по собі це визначення породить націю. На кшталт того, як назвеш хворого здоровим — і він одразу одужає. В одній із останніх своїх праць учений пише: “Націєбудівництво не слід розуміти в есенціалістському сенсі як деяку соціальну інженерію з уніфікації культурних рис та ідентичності росіян. Це передовсім політика утвердження поняття...” [1, с. 28]. Маю зазначити, що така “політика” — це саме і є соціальна інженерія. З контексту бачимо, що автор сподівається на “утвердження поняття” внаслідок частого застосування словосполучень “російська нація” і “російський народ” у важливих політичних документах, якими, зокрема, є щорічні послання Президента. На перший погляд це суто інструментальне завдання видається легко розв’язуваним. Воно добре вписується в технологію сучасної політики “імітаційної демократії”, яка багато в чому, власне, і зводиться до зміни, точніше, до підміни назв. Наприклад, Федеральні збори називають органом народовладдя, хоча вони цілковито залежать від виконавчої влади. Призначену Президентом Громадську палату називають інститутом громадянського суспільства, хоча за визначенням таке суспільство може виникнути лише на засадах самоорганізації. Можливості маніпуляції масовою свідомістю також неодноразово випробувані й перевірені на практиці у багатьох країнах світу, а в нашій “вертикальній” країні слова лідерів, тиражовані ЗМІ, і поготів є особливо значущими. Комуś навіть починає здаватися, що за допомогою навіювань можна швидко перепрограмувати масову свідомість. Однак життя доводить, що інформаційне маніпулювання має свої межі. Навіть у Радянському Союзі, де вибір джерел інформації був ще вужчим, ніж зараз, і де популярним був жарт “Увімкнеш праску — і там Брежнєва побачиш”, ідеї вождя не обов’язково утверджувалися в масовій свідомості. Народ волів слухати забороненого Висоцького, а не доповіді генсека, а головне, довіряв пісням більше, ніж офіційним виступам. Далі 1990-ті роки дають чимало при-

кладів, які показують обмежені можливості інформаційного впливу на зміну ціннісних орієнтацій населення. У той час ліберальна ідеологія домінувала у ЗМІ, проте масована інформаційна атака в ліберальному дусі не призвела до одностайного освоєння населенням ліберальних і демократичних цінностей. Демократія в ранньому пострадянському суспільстві сприймалася переважно не як цінність, а лише як інструмент досягнення високого рівня життя “як у них”. Коли ж ці романтичні надії не справдилися, розпочався рух суспільства у бік традиціоналізму й нової легітимації авторитарного-вертикального управління. Та й 2000-ми роками також виявилися помітні розриви між цілями інформаційного тиску на суспільство і його результатами. Наприклад, соціальна тривожність населення, одним із виявів якої виступає ксенофобія, зростає попри несамовите тиражування державними каналами картинок, що демонструють зміцнення стабільності в країні.

Переоцінювання ролі навіювань характерне для одного з двох майже однаково неадекватних підходів до динаміки цінностей і самоідентифікації, що виявляються нині в російському гуманітарному дискурсі. Один із них ґрунтується на методології примордіалізму, есенціалізму з чималою децицею містицизму і передбачає фатальну, одвічну зумовленість культурних властивостей і ціннісних орієнтацій різних народів і цивілізацій. Звідси випливає ідея фатальної “долі народу”, з якою мені неодноразово доводилося полемізувати [див., напр.: 2]. Утім, зараз я полемізую з іншою крайністю — з надмірним конструктивізмом, що перебільшує пластичність масової свідомості під впливом слова й інших інформаційних інструментів. Обидва підходи призводять до вельми спрощених уявлень стосовно процесу формування нації.

Бенедикт Андерсон назвав націю “уявленою спільнотою” [3]. Справді, перший етап формування націй — це формування образу єдиного громадянського “ми” в масштабі країни. Проте будь-яке уявлення має спиратися на якусь реальність, інакше воно або швидко тоне (як, приміром, ілюзії перебудови), або наражається на протилежні уявлення. У Грузії уявляють, що Абхазія — частина єдиної грузинської держави, натомість в Абхазії панують зовсім інші уявлення, і 80% місцевих жителів можуть намацати в кишенях свої російські паспорти. Утім, наявності паспортів або інших формальних ознак громадянства замало навіть для того, щоб уявляти себе частиною єдиної нації. У багатьох країнах виявляються сепаратистські тенденції, у деяких державах (Велика Британія, Канада) сепаратистські партії, котрі не виходять за межі правил політичної діяльності, дозволені законом. Звісно, сепаратисти, наділені всіма правовими ознаками громадянства, вочевидь не вважають себе частиною тієї нації, з якої хочуть виокремитися. Ернест Ренан ще у XIX столітті дав визначення, яке відтоді стало канонічним: “Нації — це щоденний плєбісцит” [4]. З цього визначення випливає, що нації не конструюються з волі правителів, не задаються раз і назавжди формальним правовим статусом громадянина — вони самовизначаються в перебігу соціальної практики, і процес цей безупинний.

Нація versus імперія

В.Тишков не єдиний, хто вважає, що нацією можна назвати будь-яку територіальну спільноту, тобто населення, “демос”, незалежно від типу політичного режиму, в якому цей “демос” існує [1, с. 29]. Свобода від політичних обмежень, своєю чергою, дає можливість деяким аналітикам і політикам конструювати вигадливі інтелектуальні гібриди на кшталт “імперської нації”. Так, популярний політолог С.Белковський передрікає, що “у 2004–2008 роках мають бути закладені підвалини російської нації. У нашої нації є єдина доля — імперська” [5]. Н.Нарочницька теж “*не заперечує позитивного досвіду розбудови громадянської нації*”, який, на її думку, неминуче переросте в Росії “у спокійну імперську сутність, вільну від страхів і відчуття власної вразливості перед чужими й руйнівними ідеями” [6]. В.Тишков не вважає ані Радянський Союз, ані, тим паче, сучасну Росію імперією. С.Белковський і Н.Нарочницька, навпаки, вважають, що Росія була і залишається імперією, але трохи зіпсованою у період ліберальних перетворень і під впливом Заходу. Деякі автори вірять у споконвічну долю народу, інші — у всемогутність животворного слова, однаке попри всі розбіжності ці підходи близькі один одному тим, що є прикладами підміни ідеї громадянської нації протилежним імперським концептом державної єдності.

Характерно, що до спроб надання імперії образу держави-нації неодноразово вдавалися ще в царській Росії, принаймні від часів уваровського проекту “офіційної народності”. Проте ці проекти виявилися марними. “Імперська Росія, — пише Рональд Суні, — зробила спробу розширити поле застосування офіційного націоналізму, спершу у вигляді бюрократичної централізації, а потім у вигляді культурної русифікації, для придушення неросійського націоналізму і сепаратизму, а також для цілей ідентифікації династії й монархії із російською “нацією”. Але всі ці різноманітні й незрідка суперечливі спроби кралися протилежними тенденціями, насамперед потужною противагою у вигляді наднаціональних ідентифікацій Росії з імперією” [7, с. 68]. Однією з найважливіших причин провалу спроб видати імперію за державу-націю, на думку американського антрополога, виявилася нездатність “російської еліти запропонувати чітку ідею російської нації, розробити ідентичність, яка б не зводилася до релігійного (православного), імперського, державницького або вузькоетнічного начала” [7, с. 60]. Хоча російські освічені верстви ще у XVIII столітті засвоїли слово “нація”, в Росії, на думку Р.Суні, “до другої половини XIX століття все ще було відсутнє паралельне західноєвропейському поняття нації як *політичної спільноти, де народ виступає джерелом легітимності й суверенітету*” [7, с. 60]. Народу, за сценарієм офіційного націоналізму, надавалася можливість любити державу і повелителя, але не дозволялося легітимувати царську владу. Так само й нинішня освічена еліта Росії намагається подати сучасні версії державництва й офіційної народності як проект громадянської нації. Не сумніваюся, що ці спроби можуть виявитися ще менш успішними за ті, до яких вдавалися у XIX столітті.

У модерністських теоріях, близьких до моєї позиції, поняття “імперія” і “нація” розглядаються як протилежності, як полюси дихотомії, що позначає

один із основних векторів історичного розвитку держави і суспільства. “Імперія, — зазначає Домінік Лівен, — за визначенням є антиподом демократії, народного суверенітету і національного самовизначення. *Влада над багатьма народами без їхньої на те згоди* (курс. мій. — Е.П.) — от що вирізняло всі великі імперії минулого і що передбачають усі розумні визначення цього поняття” [8, с. 79]. Приблизно так само трактує імперію і Марко Бейсінгер, визначаючи її як “нелегітимні відносини контролю з боку однієї політичної спільноти над іншою або іншими” [9, с. 68]. Єгор Гайдар також вважає найважливішою властивістю імперської держави її політичний режим, зокрема те, що в ньому “*imperium* — влада домінувала в організації повсякденного життя” [10, с. 18].

Формула “*влада без згоди народів*” не обов’язково означає, що ця влада ґрунтується суто на насильстві, а лише показує, що воля громадян і їхніх асоціацій, наприклад етнотериторіальних спільнот, не має значення для функціонування імперського порядку. Що стосується територіальної експансії, що її деякі дослідники вважають найважливішою ознакою імперії, то, на мій погляд, ця властивість імперій не універсальна, оскільки історично обмежена лише періодом їхнього розквіту. Останні століття існування Римської імперії, більш як півстоліття наприкінці життя Османської та Російської імперій вони тільки втрачали завойовані території і піклувалися лише про збереження імперської спадщини, та все одно залишалися імперіями як за самоназвою, так і за типом політичного режиму.

На противагу імперії держава-нація (nation-state) ґрунтується на доктрині “народного суверенітету”, що розвивається вже кілька століть європейськими мислителями — від Руссо до Габермаса. Сама ідея громадянської політичної нації історично виникла як рефлексія з приводу ролі суспільства щодо держави. Сутність її добре відома: не государ, а народ (суспільство) є джерелом влади, суверенітету; не народ служить державі, а держава є “службою народу”, провідником його колективного національного інтересу. На мій погляд, найточніше визначення політичної нації дав Карл Дейч: “Нація — це народ, який опанував державу і зробив її знаряддям реалізації своїх суспільних і в цьому сенсі національних інтересів” [11]. Нині подібні трактування нації, безумовно, домінують у політологічній теорії, яка наголошує, що “народний суверенітет” — це не так досягнутий стан, як процес, піки якого поки ще далеко не пройдені у жодній із країн світу; політична нація — це не держава і не населення держави, “демос” і навіть не просто громадянське суспільство — це ще й спільнота, об’єднана єдиними культурно-ціннісними узами, єдиною громадянською ідентичністю [12].

*Такий тип ідентичності не може сформуватися суто під впливом освіти, пропаганди та навчовань, для його формування необхідні певні інституціональні передумови*¹. Найважливішою з них є зростання чисельності та впливу “третього стану”, або, в сучасній редакції цього терміна, — “середнього класу”. У цьому плані тенденції, що виявляються в сучасній Росії, є про-

---

¹ Просвіта — хоча й недостатня, але необхідна умова формування громадянської нації, проте можливість масової просвіти населення в душі його громадянської орієнтації в імперській країні мізерна.

тилежними очікуванням тих, хто сподівається на утвердження в російському суспільстві цінностей громадянської нації. Такий висновок напрошується з аналітичної доповіді “Міський середній клас у сучасній Росії”, підготовленої за матеріалами дослідження, проведеного у 2006 році Інститутом соціології РАН. За час, що минув після попереднього дослідження цього наукового колективу (2003), сталися помітні зміни в соціальній структурі: частка середнього класу серед дорослого міського населення знизилася із 25% до 20%. Проте куди важливішим є те, що за короткий час радикально змінилося соціальне наповнення середнього класу: частка підприємців у його складі скоротилася із 13% до 6%, а держслужбовців — навпаки, зросла із 49% до 54% [див.: 13]. Такий склад російського “третього стану” багато в чому визначає переважання у нього зовсім не громадянських, а підданських орієнтацій. Матеріали того самого дослідження ІС РАН вказують на значні розбіжності в соціально-політичних позиціях нашого середнього класу і західного в уявленнях про державу, демократію і політичну опозицію. Російська держава постає в очах “третього стану” генератором життєвих смислів, а не арбітром, який стежить за дотриманням правил. Понад половину респондентів віддають пріоритет інтересам держави порівняно з інтересами окремої особистості. Ще одна цікава деталь: 42% опитаних беззастережно і 45% частково поділяють екзотичну для європейця думку: завдання політичної опозиції — допомагати уряду в роботі, а не критикувати його [див.: 13]. Усе це мало схоже на громадянську націю як “суспільство, що опанувало державу”.

Навіщо імперію маскують під націю?

Якщо утвердження ідеї громадянської нації в масах можливе лише за умов глибоких соціальних змін усередині країни, то виникнення самої ідеї пов’язане з глобальними процесами. Ця ідея виникає спершу в країнах піонерної модернізації, а потім стає глобальною нормою, але попервах лише як цільова модель. “Поширюючись із Франції світом, націоналізм, — зазначає Р.Суні, — приносить із собою вимогу політичних прав на певну територію для окремої культурної спільноти... Із часом будь-яка держава, яка бажає вижити, мала ступити на шлях націоналізаційної політики, щоб набути легітимності з погляду нового універсального дискурсу нації” [7, с. 49]. Вже від початку ХХ століття імперська модель державного устрою втратила свою легітимність, а протилежна їй національна модель організації держави стала домінувати в думках політичної еліти більшості країн світу. Від середини минулого століття спротив цій новій світовій нормі надто ускладнився, проте збереглася можливість вихолощування громадянського змісту нації й підміни його ерзацами, подібними до проекту “офіційної народності”. Навіть людожер Бокаса був змушений перейменувати свою деспотію, і на політичній мапі світу замість бажаної для нього Центральноафриканської імперії з’явилася однойменна республіка, проте державою-нацією вона стала лише за назвою.

Авторитетний історик радянської національної політики Тері Мартін наводить документальні докази свого висновку стосовно того, що “Ленін і

Сталін дуже добре усвідомлювали небезпеку, що її несло тавро імперії за доби націоналізму” [14, с. 19]. Утім, Радянський Союз народжувався зовсім не як імперія, а як антиімперія під гаслами “Геть самодержавство!” і “Геть в’язницю народів!”, проте національний суверенітет (аж до права виходу зі складу Союзу), обіцяний більшовиками численним народам колишньої імперії для залучення національних рухів на свій бік ще під час громадянської війни, вже на початку 1930-х років став звичайною декорацією, тоді як реальні владні повноваження зосередилися в руках партійного апарату. Невипадково очільники регіональних осередків партії в автономних республіках Російської Федерації й областях називалися однаково — секретар обкому. Залишкова декоративність національно-федеративного устрою потрібна була радянській імперії саме тому, що Сталін розумів, що імперський тип правління у ХХ столітті вже не є легітимним у глобальному масштабі. От і нинішні російські лідери з цієї самої причини декорують свій головний політичний проект рецентралізації країни та “влади над народами без їхньої на те згоди” під демократію (особливу, “суверенну демократію”), федерацію (особливу, “вертикальну федерацію”), а тепер ще придворні експерти пропонують владі назвати це все громадянською нацією (особливою нацією зі “спокійною імперською сутністю”).

Мовою спеціальних служб це називається “розроблення легенди”. Однак іще Аркадій Аверченко писав, що російського філера легко впізнати, оскільки з-під цивільного пальта горохового кольору в нього завжди визирають сині поліційні штани.

Імперський тип нашого політичного устрою (йдеться про нинішню усічену імперію, “імперію для себе”) також стає дедалі помітнішим мірою згортання тих несміливих і непослідовних спроб установаження федерації, до яких вдавалися у 1990-х роках. Росія не встигла стати державою-нацією федеративного типу до того часу, коли реформи Президента Путіна (створення семи федеральних округів, вигнання обраних лідерів регіонів із верхньої палати російського парламенту — Ради Федерації, а потім і заміна виборів глав регіонів призначенням їх із Кремля) перервали процес федералізації Росії. На думку соціологів Левада-Центру, нинішній проект рецентралізації нагадує державне будівництво радянського штибу, з тією лише відмінністю, що “більшовики свого часу від ідеологічної організації перейшли до державно-бюрократичної, а сьогоднішні партбудівельники починають з останньої” [15, с. 43]. У сучасній Росії суб’єкти федерації є такими тільки за назвою, а в реальності втрачають свою політичну суб’єктність — вони лишень об’єкт управління з боку центру. І жителі Росії, які мають російські паспорти, тільки називаються громадянами, але за суттю вони — піддані, об’єкт політичних маніпуляцій.

Підданство замість громадянства, етнічний націоналізм замість громадянської активності

Ще Ернест Ренан зазначав, що в імперії не може бути громадянських націй. У вертикальному ієрархізованому суспільстві є лише “верх” і “низ”. Верхи, влада не можуть сприйматися як “ми”, як представники “нас” і визна-

чаються масовою свідомістю суто як “вони”. Іноді “вони” можуть оцінюватися як мудрі хазяї (“вот приедет барин — барин нас рассудит”), а в якихось випадках — як винуватці всіх наших лих. Саме таке ставлення до верхів, ґрунтоване на патерналістській свідомості, переважає і в сучасній Росії. Від кінця 1990-х років довірою користуються лише три традиційні інститути: *правитель* (в особистій якості, а не як інститут президентства, звідси й періодичні заклики до довічного правління глави держави), *церква* і *збройні сили* — за вкрай низької довіри до уряду, парламенту і суду, а про політичні партії годі й казати [15, с. 42].

У сучасній Росії, як в імперії, *немає громадян, є лише піддані*. Ця властивість імперського режиму створює нездоланні перешкоди для інтеграції різних народів і культур. Відповідно до теорії політичної антропології, така інтеграція “передбачає існування відкритого суспільства, ґрунтованого на суспільному договорі, до якого можуть приєднатися і тим самим стати громадянами люди будь-якої раси, будь-якої національності” [16, с. 62–63]. Натомість в імперіях горизонтальні політичні зв'язки й відносини в масштабі країни відсутні й формуються лише локально на основі найпростіших і найдавніших етнічних, ба навіть ще дрібніших субетнічних відносин. Такий характер взаємин між спільнотами робить територіальну інтеграцію різних народів і культур хиткою, забезпечуючи в найліпшому разі їхнє тимчасове співіснування в єдиній державі. С.Гантингтон пропонує іменувати таку тендітну матричну модель інтеграції “етніко-генеалогічною” [16, с. 62]. Це визначення цілком годиться і для характеристики радянської моделі між-етнічного співжиття, офіційний опис якої ґрунтувався на генеалогічних термінах: “Батьківщина-мати”, “республіки-сестри”, “народи-брати”. Верховна влада розподіляє “братів” на “старших” і “молодших” і приписує їм певний тип спілкування — “дружбу народів”.

Оскільки в імперіях основною формою самоорганізації виступають так звані “примордіальні”, природні спільноти (етнічні, релігійні, кланові тощо), то й перехід від імперської етногенеалогічної моделі взаємовідносин між різними культурними спільнотами до національної громадянсько-політичної моделі найчастіше відбувався у світовій історії лише після попереднього етапу посилення ролі етнічної консолідації та формування етнічних, а не політичних націй. У цьому смислі сплеск активності національних рухів на заході Радянського Союзу й у пострадянських державах є історично типовим.

От і в Росії пізній радянський і пострадянський періоди її історії проходять під знаком активізації національних рухів. Спершу збудилися національні рухи етнічних меншин, що дістало вияв у “параді суверенітетів” російських республік у 1990–1991 роках, етнічних конфліктах на Північному Кавказі й за межами Росії, наприклад в абхазо-грузинському конфлікті. Потім, наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років активізувалася етнічна більшість Росії [17]. Дослідження Л.Дробіжевої доводять, що за період 1994–1999 років у всіх досліджуваних представників етнічних меншин приріст частки осіб із вияскравленою етнічною самосвідомістю становив 10–15%, тоді як у росіян він подвоївся. При цьому найшвидше зросли найбільш емоційно забарвлені форми етнічної самосвідомості, що виявили-

ся у висловленнях про те, що “будь-які засоби доречні для обстоювання благополуччя мого народу”¹.

Зростання етнічної самосвідомості росіян хоча й настало пізніше, ніж у інших етнічних спільнот Росії, але швидко розвивається, і нині етнічна більшість демонструє вищий рівень етнічної тривожності, ніж меншини. Від початку 2000-х років серед росіян частка людей, які відчувають ту чи ту загрозу собі з боку представників інших народів, що живуть у Росії, є майже удвічі вищою, ніж у представників інших етнічних груп [див. докл.: 17, с. 190–191].

На конференції “Громадянське суспільство в Росії: сьогодні і майбутнє” відзначався спад громадянської активності в Росії на початку 2000-х років [18]. На цьому тлі особливо помітним є швидке зростання самодіяльного руху в організаціях націоналістичного штибу, що повторює динаміку зростання націоналістичної свідомості. Якщо на початку 1990-х років такі організації формувалися переважно на базі національних рухів титульних народів республік Російської Федерації (чеченців, татар, лезгін, аварців тощо), то від кінця 1990-х років основним суб’єктом націоналістичної активності стають організації, котрі виступають від імені етнічних росіян. У десятки разів зросла чисельність лише молодіжних організацій, які згуртовуються під гаслом “Росія для росіян”, що їх аналітики найчастіше позначають узагальноною назвою “скінхеди”, хоча це й некоректне узагальнення². У 1991 році в країні налічувалося буквально кілька сотень людей, котрих можна було визначити як членів російських націоналістичних організацій, у 2001 році їх було вже понад 10 тис. У наступні два роки кількість їх потроїлася, сягнувши у 2004 році 33 тис. осіб [19, с. 8]. І це тільки за офіційними даними, тоді як експерти наводять значно вищі показники участі молоді в ультрарадикальних націоналістичних організаціях [20]. Якщо у 1990-х роках переважали організації, що наслідують скінхедів на Заході, що засвідчують їхні назви на кшталт Blood&Honor, то нині переважають організації із назвами, що наголошують національний російський характер фашистських організацій — “Російська гвардія”, “Російський кулак”, “Російський порядок” тощо.

Молодіжні націоналістичні організації швидко політизуються під впливом таких радикальних політичних партій (що розраховують на залучення людей різного віку), як “Національно-державна партія Росії” (НДПР), “Партія свободи” (ПС), “Російська національна єдність” (РНЄ), “Російський загальнонаціональний союз” (РЗНС), “Слов’янський союз” (СС) тощо. У 2005–2006 роках було зафіксовано зростання активності націоналістичних організацій, серед яких найпопулярнішим і наймасовішим став “Рух проти нелегальної імміграції” (РПНІ). Ця організація очолила коа-

---

1 За матеріалами дослідницьких проектів, виконаних під керівництвом Л.Дробіжевої: “Посткомуністичний націоналізм, етнічна ідентичність і регулювання конфліктів” (1993–1996) і “Соціальна нерівність етнічних груп і проблеми інтеграції в Російській Федерації” (1999–2001).

2 “Скінхеди” — це лише один із різновидів російських молодіжних націоналістичних організацій.

ліцію націоналістичних та інших праворадикальних груп, зокрема НДПР, РЗНС, СС тощо [21].

Усі ці партії та рухи нелегальні, проте діють відкрито і приваблюють прихильників не лише проповіддю етнічної ненависті до “чужих”, а й обіцянками забезпечити у випадку приходу до влади особливий правовий статус російській більшості. Ці обіцянки демагогічні, оскільки ніколи не були реальністю і не можуть бути втілені в російських умовах. У Російській імперії етнічна більшість ніколи реально не перебувала в привілейованому становищі порівняно з іншими народами імперії. Понад те, за доби кріпосного права саме росіяни становили переважну більшість кріпаків, тобто найуярмленішу частину населення, проте імперській владі періодично вдавалося навіювати етнічній більшості ілюзорні уявлення про її особливий статус як “цементу імперії” і “старшого брата”. Схожа ситуація складається і нині: російське населення не меншою мірою, ніж представники інших груп, відчуває на собі весь комплекс проблем перехідного періоду, проте чимала частка людей готові прийняти на віру примітивні пояснення причин цих негараздів, що їх пов’язують із навалом “чужих” народів. Звідси випливає інтерес до офіційного закріплення переваг “корінного народу”.

Саму привабливість гасла про особливий статус для більшості можна розглядати як один з індикаторів, що характеризують нинішню політичну ситуацію в Росії як імперську або, принаймні, ранню постімперську. Річ у тім, що етнічні групи в імперіях по-іншому усвідомлюють своє місце в суспільстві і формулюють свої вимоги до влади, ніж у сформованих державах-націях. Соціолог В.Кімліка дійшов фундаментальному висновку, який сьогодні цитується і здебільшого підтримується в сучасній антропологічній літературі. На його думку, “у західних демократичних суспільствах більшість етнокультурних груп не бажають перебувати *під захистом* ліберального суспільства, навпаки: вони хочуть бути визнаними як *повноправні члени цього суспільства*” [22, с. 144]. Сказане справедливе як для етнічної більшості, так і для національних меншин Європи і США. Усі ці групи не виступають проти громадянської рівності й не оспорюють самого “принципу участі”, дискусії виникають лише з приводу *специфіки їхньої участі* у соціально-економічному і політичному житті суспільства [22, с. 144]. Своєю чергою, у Росії не тільки меншини, а й етнічна більшість не відчувають себе господарями країни. Тому політики, які виступають від імені етнічної більшості, вимагають для неї *не більшої* участі в управлінні країною, а *захисту*, що його має забезпечити зовнішня сила — верховний правитель. Від влади вимагають наділення більшості *додатковим правовим імунітетом і статусними перевагами*. Так, у підготовленому для Державної думи законі “Про російський народ” як найважливіша розглядалася теза про визнання росіян “єдиним державотворним народом” [23]. Ідеї ці далеко не нові. Микола Лесков ще наприкінці XIX століття зазначав, що в Російській імперії “російські письменники вимагають “преваг” для росіян за одне їхнє російське походження, і ніхто їх за це не засуджує” [24].

Тим часом у демократичних національних державах першість представників етнічної більшості в інтеграції суспільства, як правило, супроводжується відмовою від вимог переважних прав для себе. У них і без того є пере-

ваги — вони становлять більшість виборців. Звісно, ця перевага реалізується лише в суспільстві, в якому вибори, референдуми й інші процедури народовладдя мають значення. Якщо ж ці процедури є суто декоративними, не забезпечуючи реальної можливості жителям країни (навіть формальним громадянам) *бути її господарями*, джерелом демократичної влади, то за таких умов для певної частини етнічної більшості стає привабливою можливість *увявити себе “хазяїном”* принаймні стосовно приїжджих як “гостей” або в ролі *“старшого брата”* стосовно меншин.

Ясна річ, уже сама лише постановка питання про відродження статусу “старшого брата” викликає підозрілість у представників неросійських народів, котрих у такий спосіб заштовхують в якісь сконструйовані страти “середніх”, “молодших”, “зведених” та інших “братів” і “сестер”, ба й зовсім “чужих”, “некорінних” народів. Важко сподіватися, що за таких умов формуватиметься позитивний образ єдиного російського “ми”. Нічого не дасть у цьому плані й офіційне перейменування населення в націю.

Тягар імперського тіла

Відомий американський політолог А.Мотиль вважає, що основною перешкодою на шляху до демократії “Росії та її сусідів виступають не дурні політики, які приймають дурні рішення, а інституціональний тягар імперського і тоталітарного минулого” [25, с. 174–175]. На мій погляд, не має сенсу протиставляти “дурну спадковість” “дурним політикам”, принаймні тому, що діяльність таких політиків найчастіше й призводить до відродження або пожвавлення залишків імперського порядку. Проте я згоден із моїм американським колегою в тому, що особливості інституціонального середовища вирішальною мірою визначають схильність тієї чи тієї країни до формування громадянського суспільства і громадянської нації. Найважливішим з-поміж елементів імперської спадщини є персоналістський режим, збереження якого і дає підстави визначити сучасну Росію як уламок імперії або “імперію в собі”. Разом із тим я гадаю, що сама усталеність персоналістського режиму в Росії пояснюється його залученістю в цілісний *імперський синдром*, що вможливорює регенерування, реконструкцію всієї імперської системи в разі збереження хоча б деяких із його частин. Імперський синдром, на мій погляд, містить у собі крім авторитарного політичного режиму і підданської свідомості ще один важливий елемент — ***“імперське тіло”***, тобто територію, розсічену рубцями колоніальних завоювань. Ідеться не лише про ареали компактного розселення колись колонізованих етнічних спільнот (чеченців, татар, тувінців тощо), а й про всю сукупність російських регіонів, так званих “суб’єктів Російської Федерації”, які насправді позбавлені своєї політичної суб’єктності й об’єднуються на основі адміністративного примусу, а не свідомої зацікавленості в інтеграції. Імперський принцип *“утримання територій”* сьогодні канонізований у російській політиці. В.Путін називає *“утримання держави на великому просторі”* тисячолітнім подвигом Росії [26].

“Імперське тіло” у багатьох аспектах слугує захисним панциром для імперського режиму. Воно дає змогу владі використовувати найдавніший

принцип управління: “розділяй і владарюй”. Наведу лише один приклад. Дослідники із товариства “Меморіал” підрахували, що за кількістю викрадень людей у розрахунку на душу населення одна із республік сучасної Росії (Чеченська) випереджає Аргентину в період диктатури в ній військової хунти і розгулу “ескадронів смерті” (1976–1983 роки) [27]. Проте в Аргентині вже на початку 1980-х років дії хунти розглядалися більшістю населення як спрямовані проти власного народу, а в нинішній Росії аналогічні репресії сприймаються як законні дії “своїї” влади проти “чужого” народу. Звісно, Чечню більшість росіян сьогодні вважають територією “нашенською”, але чеченців “своїми” визнає меншість наших співгромадян.

Поки зберігається “імперське тіло”, у влади є можливість маніпулювати страхами представників етнічної більшості з приводу його руйнації. Доки зберігаються ці страхи, відтворюється і потреба в авторитарному імперському порядку, який, в уявленнях міфологізованої свідомості, реально здатен зберегти тіло держави. От типовий зразок сподівань націоналістів “імперського розливу” на зростання патріотичних настроїв з метою захисту імперії: “Чеченська війна, початково нікому не потрібна і розв’язана тими самими нафтобанкірами, зрештою привела сьогодні до загального патріотичного піднесення народу. Із кінцем століття добігла кінця й епоха російського приниження... Перемога в Чечні потрібна як повітря” [28]. Це було сказано на початку 2000 року, але ще до кінця його стало помітно, що віра населення у швидку перемогу в Чечні невпинно тоне. Водночас війна викликала нечуване зростання ксенофобії, спершу стосовно чеченців, а потім і стосовно інших груп етнічних меншин. У 2006 році надії ідеологів імперського націоналізму на етнонаціоналістичне піднесення російського народу були пов’язані з погромами у Кондопозі. У публіциста В.Можегова “ці події вселяють надію”, депутат Держдуми Віктор Алксніс сприймає їх як “початок російської національно-визвольної революції в Росії” [29]. Щоправда, депутат усвідомлює, що наслідки цієї революції, принаймні, неоднозначні — вона “може спричинитися або до загибелі Росії, або до її відродження”. Але він жене від себе чорні думки про згубні наслідки революції і знаходить їй виправдання в тому, що “сувора реальність така, що, схоже, це єдиний шанс для російського народу врятуватися від повної деградації і вимирання”. За всього бажання важко знайти у творі депутата бодай один аргумент на підтвердження можливості врятувати від загибелі країну в результаті піднесення націоналізму етнічної більшості, проте для аналітика ці розумові конструкції можуть становити інтерес внаслідок незвичайності поєднання ідеї націоналізму з ідеєю збереження або відродження імперії.

На мій погляд, російська специфіка у багатьох аспектах нагально потребує внесення уточнень у класичні теорії націоналізму. Більшість із них ґрунтуються на аналізі національних рухів етнічних меншин, що ведуть боротьбу за створення власної національної держави [30, с. 23; див. також 31–34]. Вкрай рідко теоретики аналізують природу націоналізму, властивого етнічній більшості, хоча націоналізм у різних видів етнічних спільнот неоднаковий за своїми політичними наслідками. Національні рухи етнічних меншин, які домагаються виходу зі складу поліетнічної країни, неминуче вдавалися до риторики “нація проти імперії” як засобу мобілізації своїх прихильників.

Проте у відповідь етнічна більшість періодично мобілізується протилежною ідеєю — зберегти або відродити просторове тіло імперії, що сприймається як тіло своєї нації. Зрозуміло, ідеологи такого руху навіть гадки не мають про надання аналогічних прав іншим етнічним спільнотам, міркування про інших вичерпуються або патерналістськими твердженнями (“ім із нами краще”, “вони без нас не можуть”), або стандартними для імперської свідомості уявленнями про неминучість насильницького утримання імперського тіла (“не хочеш — змусимо”). Таким чином, імперський принцип “влада над народами без їхньої згоди” може спиратися і на етнічний націоналізм. Це й зумовлює можливість появи незвичного, незаконнонародженого, з точки зору класичних теорій націй, феномена — “імперського націоналізму”, що став наріжним каменем теорій побудови в Росії нової, третьої імперії.

Третій рейх по-російськи

Концепція імітації громадянської нації слугує збереженню сформованого політичного режиму, який багатьом прихильникам імперських порядків здавався цілком придатним для відродження повноцінної імперії за умови очищення його від нальоту перетворень 1990-х років. “Путін, — значає Н.Нарочницька, — безумовно, державник за способом мислення, але підходи нашої зовнішньої політики, на мій погляд, усе ще неостаточно звільнені від кліше початку 1990-х” [35]. Проте останнім часом у лавах імперської партії посилюються позиції більш радикального крила, представники якого вважають, що режим “суверенної демократії”, що зберігає нехай і декоративні й дедалі вужчі, але все одно елементи лібералізму, не є стійким. “Стану максимальної хиткості пострадянського гібрида ліберального і патерналістського типів державності, — наголошує М.Юр’єв, — було досягнуто ще в період пізнього Єльцина... наша нинішня псевдомодель не подобається всім, мабуть, не так сильно, але зате всім” [36]. Якщо М.Юр’єв під “усіма” розуміє всіх своїх однодумців, то він має рацію — у цих лавах незадоволення нинішнім режимом насправді зростає і стає масовим. Зовсім недавно націонал-імперські активісти вважали Президента “своїм хлопцем”, “крутим державником”, а зараз такі настрої вгасають і витісняються дедалі критичнішою оцінкою режиму. Не рідкістю стають і націоналістичні демонстрації під гаслом “Смерть системі” [див., напр.: 37]. Представники крайнього крила імперських націоналістів пропонують уже не косметичний ремонт старої імперії, а конструювання нової — Третьої імперії. Вона третя за рахунком після царської та радянської, а також у наслідуванні Третього рейху. Нова імперія, на відміну від нинішнього уламка, має, на думку авторів цього проекту, **висунути мету територіальної експансії**, при цьому не так для грабежу й використання ресурсів контрольованих територій. “Це теж може мати місце, — пише М.Юр’єв, — але лише як вторинні, супутні тенденції. Мета — облаштування приєднаних просторів відповідно до своїх уявлень про правильний життєвий устрій і державний порядок” [36]. З тексту цього твору й особливо з останньої книжки Юр’єва стає зрозумілим, що для когорти нових імперських націоналістів імперський проект — це насамперед інструмент мобілізації російського суспільства за допомогою амбіцій-

ної ідеї світового панування [38]. Звідси випливає постановка задалегідь утопічного проекту побудови нової Російської імперії, яка значно перевершує за масштабами радянську, — імперії, що простирається від Владивостока до Лісабона. Окрім того, в останній книжці згаданого автора Російська імперія підкоряє й Америку. От так — знай наших! Використання утопій як засобу мобілізації здавна відоме, і в цьому Юр'єв вочевидь наслідує фундаторів третьої німецької імперії. Він і не приховує свого захвату політтехнологічним талантом Гітлера, який висунув мобілізаційну ідею “нового порядку” і розширення життєвого простору нації.

Близький ідеологам третьої російської імперії і расистський дискурс, характерний для Третього рейху. У Росії він частіше має форму культурного расизму і ґрунтується на аргументах “одвічної сутності” цивілізацій, що виключає вибір народами свого політичного шляху і визначає на вічні часи тип державного устрою. Скажімо, росіяни, православні люди відповідно до цієї теорії споконвіку схильні тільки до автократичних імперських режимів. “Наше тяжіння до твердої руки, — пише М.Юр'єв, — зумовлене не так хаосом у нашому громадському житті, як глибоко вкоріненою внутрішньою потребою [етнічно] російських людей” [36].

І зрештою, цей проект містить ідею поєднання вертикалі влади з вертикаллю народів, ранжованих за етнічною або релігійною ознакою, тобто спирається на ті чи ті різновиди націоналізму.

На перший погляд, зростання російського етнічного націоналізму не має нічого спільного із просуванням імперського проекту. Ці явища видаються взаємовиключними. Так, зростання етнічної підозрілості погано сполучається із прагненням утримати народи в єдиній державі. Гасло “Росія для росіян!” абсолютно протилежне традиційному імперському гаслу “Всі народи — піддані одного государя”. Між імперцями (прихильниками розвитку Росії як імперії, наддержави з експансіоністськими амбіціями та глобальною місією) і російськими націоналістами час від часу навіть спалахують жваві дискусії [див., напр.: 39]. Імперці стверджують, що російський націоналізм, мовляв, для імперського відродження шкідливий, оскільки протиставляє росіян іншим корінним народам країни, веде до розпаду Росії. Натомість націоналісти, спростовуючи закиди, зазначають, що імперський режим у минулому висмоктав із російського народу всю живу кров, і хибні наднаціональні доктрини лише заважають створенню національної держави, в якій російський народ буде визнаний, нарешті, єдиним державотвірним [40]. Утім, ці розбіжності відходять на другий план порівняно з цінностями, спільними як для імперців, так і для націоналістів. Насамперед обидві течії виходять із примордіалістського уявлення про етнічні властивості як нібито навечно прикріплені до тіла народу-етносу, а серед цих властивостей одне з перших місць посідає уявлення про нібито одвічну схильність росіян до імперського режиму й імперської величі. Ми вже наводили висловлення з цього приводу одного з теоретиків неоімперської доктрини М.Юр'єва. Співзвучні йому ідеї висловлює і лідер найактивнішого крила націоналістичних рухів (РПН) Олександр Белов: “Так, у Росії — імперська доля... [Етнічно] російська свідомість неминуче, фатально тяжіє до граничного і позамежного, а отже, [етнічні] росіяни приречені на експансію, на розши-

рення кордонів [етнічно] російського світу. І тому будь-яка державність, що її [етнічні] росіяни будуватимуть, так чи інакше виявиться Імперією”. Далі, як імперці, так і націоналісти усвідомлюють, що імперська ідея конче неприваблива для більшості народів Росії. При цьому не лише для чеченських, татарських, якутських та інших націоналістів, котрі домагаються більшої автономії або повної незалежності своїх республік, а й для переважної більшості громадян усіх національностей, зацікавлених у збереженні й розвитку федеративних, а зовсім не імперських відносин. Тому як єдиний потенційний суб’єкт відродження імперії як імперці, так і націоналісти розглядають етнічну більшість. Звідси впливає й ідея політичного домінування в Росії етнічних росіян, котру обстоюють представники обох течій. Як уже зазначалося, ідея особливого статусу “державотвірного народу” співзвучна нині масовим настроям уже чималої частини [етнічно] російських людей. На цю особливість масової свідомості, що склалася за умов ослаблення інститутів народовладдя, спираються різноманітні націонал-імперські проекти в Росії, пропонуючи створення нерівних статусів для різних народів за домінантною ролі в такій ієрархічній структурі росіян.

У проекті, що базується на “цивілізаційному націоналізмі”, ієрархія народів і культур задається за релігійним, а в етнонаціоналістичному проекті — за етногенеалогічним принципом (тобто за кривістю). Причому чітко проглядається тенденція зрощення обох проектів. Так, у середині 1990-х років проект імперії, що впливає з “непорушної сутності євразійської цивілізації”, пропонував О.Панарін. У його концепції імперія — це надетнічне утворення, в якому є місце як православній, так і мусульманській релігіям, що лежать в основі євразійської цивілізації і, відповідно, євразійської імперії [41].

Проте за умов швидкого зростання етнічної самосвідомості населення такі проекти вийшли з моди і почали витіснятися проектами, в яких правлячу еліту Росії мають становити лише росіяни. Один із них представляє Д.Володихін. Він пише про росіян “за культурою”, при цьому не обов’язково росіян “по крові”, але наголошує, що “їхня конфесіонально-культурна належність має бути міцною, очевидною” [42]. Уже в цьому проекті російським мусульманам, чисельність яких у Росії за півстоліття подвоїлася і надалі швидко зростає, в еліті імперської держави місця немає.

За умов зростання етноцентризму ще більшої популярності може досягти стандартний етнонаціоналістичний проект. Наприклад, той, що його запропонував А.Севастьянов, співголова НДПР. Його конструкція зовсім проста і тому зрозуміла: у ній пропонується належність до російського народу визначати без вивертів, по крові, чистота якої має перевірятися до третього коліна. Це вже проект імперії, відверто списаний із моделі Третього рейху, де був апробований інструментарій його практичної реалізації [43].

Насправді між цивілізаційним та етнічним націоналізмом відмінностей небагато. І сьогодні цивілізаційний його різновид слугує лише швидко розчинною оболонкою, за допомогою якої легше проковтнути пігулку націоналізму етнічного, поки ще для декого гіркувату. Про етнічну зверхність поки не прийнято говорити у контрольованих державою ЗМІ. Тоді як цивілізаційну винятковість російського народу нині прославляють усі: від митрополита Кирила до московського мера Ю.Лужкова і головного кремлів-

ського ідеолога В.Суркова; від лівого ідеолога А.Проханова до правого політика А.Чубайса. Етнонаціоналістична теорія хоча й поширюється в численних виданнях і великими накладками, та все одно не є цілком легальною, тоді як цивілізаційна її версія ввійшла в усі шкільні підручники з історії і представлена у книжках популярного нині А.Дугіна, рекомендованих як навчальні посібники для військових навчальних закладів країни [див.: 44].

Російська влада і програми “імперського націоналізму”

Якщо говорити в термінах “імперського цивілізаційного націоналізму”, то федеральна влада вже націоналістична, тож і державна доктрина “суверенної демократії” ґрунтується на визнанні деяких непорушних цивілізаційних особливостей російського народу, для якого нібито неприйнятною є західна модель демократії. Влада використовує і стандартні для “цивілізаційного націоналізму” методи ідеологічної мобілізації суспільства — мобілізацію військово-героїчним минулим (прославлянням перемог імперії), а також страхом (образом ворога). Проте така політика для нинішньої влади саможубна. Влада уражена типовою для персоналістських режимів недугою — самовпевненістю. Її ідеологи вважають, що позаяк можна було спорудити “керовану демократію”, то можливий і керований націоналізм. Глибока помилка — у націоналізмі зовсім інша природа, він спирається на слабко керовану міфологічну свідомість і вимагає постійного емоційного розігріву. Його легко збудити, але дуже важко спрямувати на завдання збереження влади. Утім, на мій погляд, нині вже не настільки важлива відповідь на запитання, що відбувалося справді — чи то влада намагалася спиратися на націоналізм чи він виник як побічний продукт авторитарної політики. Головне — це констатація, що нині він вийшов з-під державного контролю і розвивається незалежно від бажань і цілей нинішнього російського істеблшменту. Націоналістична активність спирається на самодіяльний рух, не схожий на організовані владою молодіжні інститути на кшталт “Наших” і “Молодої гвардії”. Націоналісти всіх мастей дедалі меншою мірою вважають нинішній режим своїм союзником. Такі настрої імперських націоналістів прирікають на невдачу всі спроби влади загравати з ними або намагатися перехопити націоналістичний інструментарій.

Так, для консолідації людей минулим російська влада створила нове свято — День народної єдності, присвячений подіям 1612 року. Проте він був одразу монополізований російськими націоналістичними організаціями, які об’єдналися в рух “Російський марш”, і тепер сама ж влада боїться цього свята, заздалегідь — до 4 листопада стягує міліцію в російські міста і змушена вивчати, як відомості з фронтів, інформацію про мітинги націоналістів, що відбулися або були розігнані. Влада намагалася консолідувати росіян образом ворога, але вже сама стала слугувати таким образом. У численних листівках націоналісти пояснюють людям, що всі їхні негаразди задані антинаціональним урядом, в якому переважають люди з неросійськими прізвищами, такі як міністри Зурабов, Левітін, Нургалієв і навіть прем’єр Фрадков. Сподіваючись на “керований націоналізм”, влада створила помірковано націоналістичну партію “Батьківщина”, але вона майже одразу пере-

творилася на непомірквану. Владі вдалося розщепити верхівку цієї партії, але що робити з її електоратом, який може перетворитися на юрбу погромників. Влада дуже боїться такої юрби. Вона здатна застосовувати силу проти чеченських націоналістів і ісламських фундаменталістів, у республіках Північного Кавказу, але стосовно росіян, стосовно населення, яке вже офіційно називається “корінним”, ця метода не годиться, тож влада пасе задніх у ксенофобній стихії, що дедалі зростає. Після етнічного погрому в Кондопозі (30 серпня — 3 вересня 2006 року), оспіваного навіть у пропрезидентській пресі як вияв піднесення російського духу, влада заговорила про необхідність “забезпечення переваг корінному населенню” (от вам і підтримка ідеї домінування). Після ексцесів із Грузією (осінь 2006 року) влада заявила про введення відсоткових квот для проживання іноземців (як легко замінити це слово на “інородці”!). Російська влада, безумовно, сьогодні дрейфує у бік імперського націоналізму, а на порозі вже стоїть молода зміна — голодні вовчєнята, навчені за підручниками Дугіна, із ушент промитими мізками, та ще й ксенофоби. Чому б їм для початку не спробувати заступити в уряді місце тих, із “неросійськими прізвищами”? Ці сили за нинішніх умов Росії не можуть прийти до влади в результаті демократичних процедур, та вони й не зацікавлені у демократії. Малою є ймовірність їхнього прориву до влади в результаті військового перевороту, хоча така можливість і обговорюється в їхніх колах. Натомість цілком імовірним є “тихе”, поступове відтворення влади за рахунок зростання в ній питомої ваги представників націоналістических сил, тому я згоден із М.Юр’євим, котрий пише, що “стратегічно виникнення в надрах російської владної структури орієнтації на другу модель (повноцінну імперську. — *Е.П.*) цілком закономірне й зумовлене тиском жорстких обставин” [36]. Що ж це за обставини?

Події в Україні, пов’язані з так званою “помаранчевою революцією”, засвідчують, що гостра дисфункція гібридної ліберально-патерналістської системи може розвинути не лише в період економічного неблагополуччя, а й у період економічного піднесення. В Україні передумови “помаранчевої революції” почали швидко розвиватися в ситуації безпрецедентного для всього пострадянського світу приросту ВВП у 12%. І це можна пояснити: в період неблагополуччя еліти зацікавлені в стабілізації і здатні домовлятися про розподіл порівняно убогого пирога, але коли можливі розміри прибутків стають майже безмежними і виникає дуже сильна поляризація вже в елітарному середовищі, тоді й дозрівають передумови “помаранчевої революції”, котру багато хто називає повстанням мільйонерів проти мільярдєрів.

У Росії увиразнився ще один важливий чинник дестабілізації сформованої системи відносин — змінилися критерії оцінювання населенням свого благополуччя. Дослідження Інституту соціології РАН показують, що у 2005–2006 роках добігла кінця дія наркозу, що його кінськими дозами вливає в населення влада, що й запезпечує відносну стабільність, — порівняння свого нинішнього становища зі становищем за доби Єльцина. Самооцінка переважної більшості людей сьогодні здійснюється не так на основі порівняння себе в минулому і теперішньому, як у порівнянні себе з іншими, з тими, хто нині просунувся далеко вперед соціальними й майновими схода-

ми. Ці розриви величезні й дедалі зростають, при цьому нафтодоларовий дощ лише посилює соціальну поляризацію. Ще важливіше те, що швидко іржавіють соціальні ліфти, відповідальні за вертикальну мобільність. Піднятися на вищу сходинку соціально-майнових сходів дедалі складніше, тоді як опуститися вниз дедалі легше. Найважливішим джерелом матеріального добробуту і соціального просування в сучасній Росії стає капітал соціальних зв'язків, а цей ресурс ексклюзивний, він недоступний переважній більшості населення. Економіка, присмоктавшись до традиційних сфер виробництва, слабо диверсифікується, а сформована система місць зайнятості обмежена в можливості надання нових трудових ніш, які відповідають зростанню запитів.

В Україні дисфункція гібридного політичного режиму призвела до ліберальної, прозахідницької “революції”, тоді як у Росії схожі обставини, найімовірніше, будуть підхоплені зовсім іншими силами, що сповідують невластиві українській еліті імперські ідеї. Для української еліти та й усього населення цієї країни надзвичайно значима своя, нова, пострадянська національна державність. Так, моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України свідчать, що частка людей, які підтримують незалежність України, незважаючи на вельми неоднозначні наразі наслідки “помаранчевої революції”, зростає рік у рік. Вона зросла із 50,7% у серпні 2001-го до 58,8% у липні 2006 року [45, с. 57]. У Росії ані еліта, ані суспільство не бажають вести відлік незалежності країни від часу розпаду Радянського Союзу. Президент Росії у своєму посланні Федеральним зборам 2005 року проголосив розпад СРСР, тобто процес, у результаті якого з'явилася його держава, “найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття”. Друга за представництвом партія російського парламенту (КПРФ) узагалі розглядає нинішню Російську Федерацію лишень як жалюгідний “обрубок із кровоточивими зв'язками”. Значна частина населення Росії сприймає розпад Союзу зовсім не як природний процес, а як наслідок такої собі змови: “Союз не розпався — його розвалили свідомо”. Яким чином може скластися єдина і позитивна ідентичність у жителів держави, яка сприймається владою і суспільством як *небажана і незаконнонароджена дитина, потвора, жертва катастрофи і змови?* Звідки в такій державі з'являться ресурси для згуртування різних народів, і на якій основі може сформуватися тут єдина національна гордість усього населення? Натомість в Росії легше експлуатувати амбіції жителів великої держави та страхи перед зовнішнім ворогом. Тут значно привабливішими, ніж в Україні, є ідеї “ми — особлива цивілізація” або “нашому національному еству властивий особливий тип державності”.

Перспективи імперського націоналізму в Росії

У своєму дрейфі в бік імперського націоналізму Росія схожа на Німеччину кінця 1920-х років. Про цю подібність говорять і пишуть багато, а Є.Гайдар на підтвердження цієї ідеї навіть наводить вельми повчальні історичні паралелі. Він зазначає, що руйнацію другої Німецької імперії від приходу до влади Гітлера з його ідеєю третьої імперії відділяли 15 років, — стільки ж, скільки відділяє крах СРСР від появи концепцій побудови тре-

тьої російської імперії та зміцнення сил, готових її захищати. Імперська держава символіка була відновлена в Німеччині за вісім років після краху імперії (у 1926 році), а в Росії — за дев'ять років (у 2000-му) [10, с. 12–15]. У Росії, так само як у Веймарській республіці, розпад імперії оцінюється на державному рівні як трагедія, як найбільша геополітична катастрофа, а в масовій свідомості популярні конспірологічні пояснення її причин. При цьому в образі внутрішнього ворога, зрадника, руйнівника держави у Росії також дедалі виразніше проступають ознаки іногородців, чужих корінному народові в расовому, етнічному або цивілізаційному плані.

Загроза фашизації Росії, на жаль, реальна, але все одно такий сценарій її розвитку зовсім не обов'язковий. У Росії можливість успіху націонал-імперської моделі нижча, ніж у Німеччині 1930-х років, з огляду на складну територіальну структуру нашої країни, із великими ареалами, заселеними неросійськими народами, і з дедалі істотнішим збільшенням їхньої питомої ваги у складі населення Росії. За таких умов розрив між імперською політикою і реальними запитами країни дається взнаки дуже швидко, отже, націонал-імперський режим не має шансів на бодай якийсь стале існування. Ідея світового панування Росії настільки хибна, що немає сенсу її обговорювати. Сучасна Росія більшою мірою, ніж Радянський Союз, і навіть Німеччина 1920–1930-х років, умонтована у світову економіку. Ця інтеграція не тільки забезпечує значну частину зростання нашого національного багатства, а й — що, можливо, куди важливіше — виступає гарантом добробуту сучасної російської еліти, котра, сподіваюся, хоч гаманцем і власною шкірою зуміє відчутти загрози, які їй несе фашизація країни. Поки що в російського істеблїшменту є чимало можливостей запобігти приходу до влади найагресивнішої частини сил імперського націоналізму. Із суто аналітичних міркувань можна розглянути і зовсім, здавалося б, неймовірний сценарій трансформації російського націоналізму, коли він розглядається як одна з передумов розвитку громадянського суспільства в Росії.

Що зближує націоналістичні організації із громадянським суспільством? Передусім — самоорганізація, тому публіцисти й деякі аналітики часто іменують націоналістів тіньовим громадянським суспільством. Далі, ці організації дедалі більшою мірою консолідується на ідеях соціального протесту. Значна частина людей, яких сьогодні відносять до числа націоналістів, зовсім не ідеологізовані, вони просто спантеличені, тож якщо відшелушити їхні вимоги від бруду ксенофобії, то під ними виявиться природне і багато в чому справедливе незадоволення злочинністю, корупцією, дорожнечею, нерегульованою міграцією й іншими проблемами, найтіснішим чином пов'язаними зі свавіллям чиновників. Чи такий вже великий бар'єр, що відмежовує людей від розуміння, що джерелом свавілля виступають не “ті”, “хто понаїхав”, “іногородці”, а “ці”, “свої” начальники, що приватизували владу в корисливих і, відтак, антинаціональних, тобто антигромадських інтересах?

Історія знає безліч прикладів рухів, об'єднаних соціальним протестом, прикритим етнічними або релігійними гаслами. Перехід суспільств, консолідованих ідеями етнічного націоналізму, до громадянської нації був характерним для більшості європейських країн, які вийшли зі складу імперій

у ХХ столітті. Водночас така трансформація була можлива лише для національних рухів, які проголошували гасла боротьби з імперією, тоді як російські націоналістичні організації у переважній більшості виступають із прямо протилежних позицій — відродження імперії. Такі організації й особливо ті політичні сили, що роблять на них ставку, розглядають націоналізм як антитезу громадянському суспільству і демократії, як інструмент розбудови держави авторитарної, в якій немає місця громадянській самоорганізації. Усе це робить малоймовірним сценарій побудови політичної громадянської нації в Росії на засадах етнічного націоналізму.

Зізнаюся, я невисоко ціную прогностичні можливості будь-яких сценарних розбудов, і наведені в цій статті сценарії не для цього призначені. Я лише хотів показати, що поки соціальні ресурси, необхідні для формування громадянського суспільства і громадянської нації, не виявилися настільки, щоб їх можна було легко розпізнати, і вже одне це ускладнює можливість розбудови бодай трохи обґрунтованої теорії розвитку громадянської нації в Росії. У статті я намагався показати й інші реальні труднощі, які перешкоджають як формуванню громадянської нації, так і осмисленню ймовірних шляхів цього процесу. Зазначу, що і попит на проект громадянської нації поки невеликий. Він не потрібен як державникам — захисникам імперії, так і сепаратистам — прихильникам самостійних етнократичних держав; не вписується він і в доктрину “суверенної демократії”, а також поки слабо усвідомлюється як корисний ліберальною опозицією. Однак загрози наростання фашизму висувують цю проблему в шерех найактуальніших, що радше й стане основним стимулом її більш активного і глибокого осмислення.

Література

1. *Тишков В.А.* Кризис понимания России. — М., 2006.
2. *Паин Э.* Дискуссия: Российское государство: вчера, сегодня, завтра // Либеральная миссия. — 2006. — 2 августа. — <http://www.liberal.ru/sitan.asp?Num=609>.
3. *Anderson B.* Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. — L., 1991.
4. *Renan E.* Qu'est-ce qu'une Nation? Discours et conferences par Ernest Renan. — P., 1887.
5. *Белковский С.* России пора распрощаться с внешним управляющим // Комсомольская правда. — 2004. — 19 января [<http://www.kp.ru/daily/23197/25967>].
6. *Нарочницкая Н.А.* “России необходим модернизационный проект, основанный на православии” // Столетие. — 2006. — 17 июня [<http://stoletie.ru/moment/060613134707.html>].
7. *Суни Р.Г.* Империя как она есть: имперский период в истории России, “национальная” идентичность и теории империи // Национализм в мировой истории / Под ред. В.А.Тишкова, В.А.Шнирельмана; Ин-т этнологии и антропологии РАН. — М., 2007.
8. *Ливен Д.* Империя, история и современный мировой порядок // Ab Imperio. — 2005. — № 1. — С. 79.
9. *Бейссингер М.* Переосмысление империи после распада Советского Союза // Ab Imperio. — 2005. — № 3. — С. 68.
10. *Гайдар Е.Т.* Гибель империи. Уроки для современной России. — М., 2006. — С. 18.

11. *Deutsch K.* Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality. — Cambridge (Mass.), 1953.
12. *Habermas J.* L'espace public. — Paris, 1986.
13. *Юсупова Д.* Новый средний // Ведомости. — 2007. — 2 февраля.
14. *Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, 2001. — P.19.
15. Общественное мнение–2002. По материалам исследований 1989–2002 годов : Ежегодник. — М., 2002.
16. *Хантингтон С.* Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2004.
17. *Паин Э.* Этнополитический маятник. Динамика и механизмы этнополитических процессов в постсоветской России. — М., 2004.
18. Гражданское общество в России: настоящее и будущее // Конференция, посвященная 15-летию Горбачев-Фонда. — Москва, Горбачев-Фонд. 15 февраля 2007 года. По материалам устных выступлений (на правах рукописи).
19. *Гирько С.И.* Вступительное слово на конференции “Преступность в России: причины и перспективы” // Материалы международной научно-практической конференции ВНИИ МВД России 27 апреля 2004 года. — М., 2004.
20. *Тарасов А.* Наци-скины в современной России // Аналитический доклад Московского бюро по правам человека. — М., 2004.
21. *Кожевникова Г.* Радикальный национализм в России и противодействие ему в 2006 году : Доклад / Под ред. А.Верховского. — М., 2007.
22. *Kymlika W., Mesure S.* Comprendre les identités culturelles. — Paris, 2000. — P.144. Цит. по: *Кодиак Р.Ле.* Мультикультурализм // Диалоги об этничности и мультикультурализме. — М., 2005.
23. *Севастьянов А.* Нужен ли нам закон о “Русском народе”? — <http://supol.narod.ru/archive/2002/SU1700A.HTM>. — 2002. — 30 июля.
24. *Лесков Н.* Еврей в России. — М., 1990.
25. *Мотыль А.* Пути империй: упадок, крах и возрождение имперских государств. — М., 2004.
26. Послание Президента Российской Федерации Владимира Владимировича Путина Федеральному собранию РФ. 16 мая 2003 года // Российская газета. — 2003. — 17 мая.
27. *Орлов О.* Выступление на конференции “Другая Россия” / Записи автора статьи. — Москва, 11 июля 2006 года (на правах рукописи).
28. *Бондаренко В.* Народ Вседержитель // Завтра. — 2000. — 4 января.
29. *Алкисис В.* Прощай, Империя... (накануне русской России). — <http://www.apn.ru/publications/article10796.htm>.
30. *Gellner Э.* Нации и национализм. — М., 1991.
31. *Gellner E.* Thought and Change. — L., 1964.
32. Nations and Nationalism. — Oxford, 1983.
33. Encounters with Nationalism. — Oxford, 1994.
34. *Periwal X.* (ed.) Notions of Nationalism. — Budapest, 1995.
35. *Нарочницкая Н.* Чтобы выжить — нам надо уверенно ощущать себя русскими // Комсомольская правда. — 2004. — 2 июня. — <http://www.kr.ru/daily/23288/29301/>.
36. *Юрьев М.* Дискуссия: Российское государство: вчера, сегодня, завтра // Либеральная миссия. — 2006. — 2 августа. — <http://www.liberal.ru/sitan.asp?Num=609>.
37. “Смерть системе”. Неонацистская акция в Волгограде 16–17 февраля 2007 года. — <http://www.xeno.sova-center.ru/45A29F2/8D90ED4>.
38. *Юрьев М.* Третья Империя. Россия, которая должна быть. — СПб.; М., 2007.
39. *Святенков П.* Империя и ее имперцы : Интернет-издание АПН. — 2006. — 23 июня. — <http://www.apn.ru/publications/article9903.htm>.

40. Белов А. Имперский марш русского будущего : Интернет-издание АПН. — 2006. — 13 ноября. — <http://www.apn.ru/publications/article10883.htm>.
41. Панарин А.С. Парадоксы европеизма в современной России // Россия и мусульманский мир. — 1997. — № 3.
42. Володихин Д. России нужна самодержавная монархия, несколько смягченная рядом представительных учреждений // Российское государство: вчера, сегодня, завтра. Дискуссия в фонде “Либеральная миссия”. — http://www.liberal.ru/sitan_print.asp?Num=605.
43. Севастьянов А.Н. Время быть русским. Третья сила. Русский национализм на авансцене истории. — М., 2004.
44. Ширельман В. “Несовместимость культур”: от научных концепций и школьного образования до реальной политики // Русский национализм: идеология и настроение / Сост. А.Верховский. — М., 2006. — С. 183–222.
45. Резник А. Соціальна легітимність української державності: методологічні та методичні проблеми вивчення // Соціологія: теорія методи, маркетинг. — 2007. — №1. — С. 50–62.
46. Послание Президента Федеральному собранию Российской Федерации. — М., 2005.
47. Зюганов Г. Драма власти. — М., 1994.